5.5 ਸਵਰ ਤੇ ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀਆਂ :- ਬੋਲਣ ਵੇਲੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਾਰਥਕ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਕਰਨ ਵਿਚ ਧੁਨੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰਥਕ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਮੌਖਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵਿਚਰਦੀਆਂ ਹਨ।

- ਧੁਨੀ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਤਰੀਕਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ — ਉਚਾਰ, ਸੰਚਾਰ ਤੇ ਸ੍ਰਵਣੀ।
- ਭਾਸ਼ਾਈ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਅਸੀਮ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਦੂਜੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਉੱਪਰਲੇ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਭਾਵ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।
- ਧੁਨੀ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਇਕਾਈ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਨ ਤੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ —

ਸ਼ਬਦ	ਧੁਨੀਆਂ
ਰਾਮ	ਰ + ਆ + ਮ
ਭਾਰਤ	ਭ + ਆ + ਰ + ਤ
ਸੂਰਜ	ਸ + ਊ + ਰ + ਜ

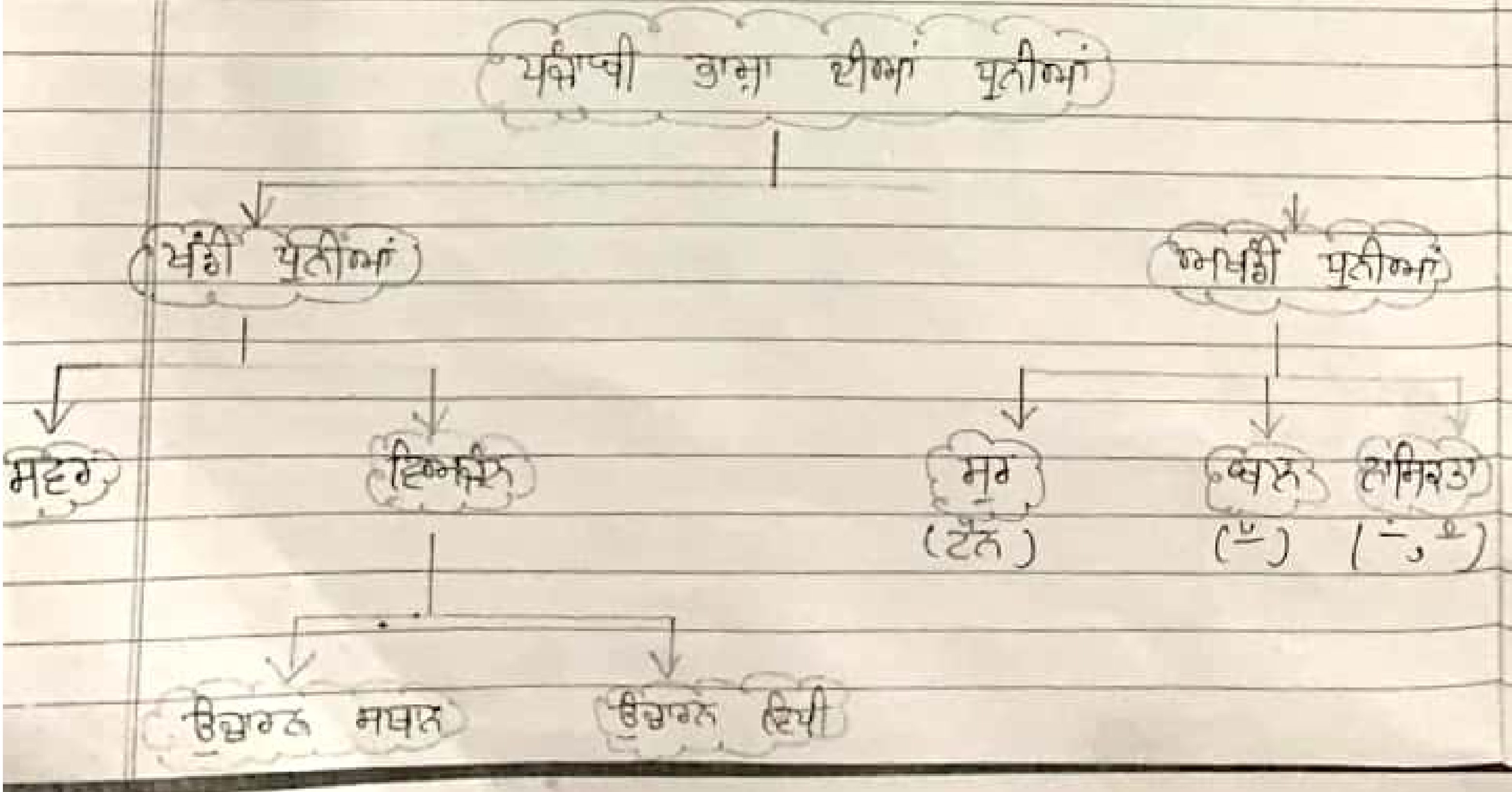

Scanned with CamScanner

① **ਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ** → ਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ ਉਹ ਧੁਨੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਚਰਨ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

- ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਬੋਲਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖਰਾ ਕਰਕੇ ਨਿਖੇੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੰਡ- ਖੰਡ ਕਰਕੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਵਰ ਧੁਨੀਆਂ | ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀਆਂ

→ **ਸਵਰ ਧੁਨੀਆਂ** : ਸਵਰ ਧੁਨੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ ਬੇਰੋਕ ਗਤੀ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ।

- ਇਥੇ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅੰਗ ਨਾਲ ਰਗੜ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੀ ਸਗੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰੁਕਾਵਟ ਦੇ ਸਹਜ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ।
- ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਮਾਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ 10 ਸਵਰ ਧੁਨੀਆਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ -
ਅ, ਆ, ਇ, ਈ, ਉ, ਊ, ਏ, ਐ, ਓ, ਔ

- ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਚਾਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਜੀਭ ਤੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਸਵਰਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ⟶ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ
⟶ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ

* ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ → ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਤੇ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਵਰਾਂ ਨੂੰ ਲਘੂ ਅਤੇ ਦੀਰਘ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

Scanned with CamScanner

ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।

* ਹ੍ਰਸਵ ਜਾਂ ਲਘੂ ਸਵਰ → ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਚਾਰਣ ਲੱਗਿਆਂ ਘੱਟ ਸਾਹ ਜਾਂ ਘਟ ਸਮਾਂ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ — ਉ, ਅ, ਇ

* ਦੀਰਘ ਸਵਰ → ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਚਾਰਣ ਲੱਗਿਆਂ ਵੱਧ ਸਾਹ ਜਾਂ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ — ਆ, ਈ, ਐ, ਊ, ਓ, ਏ, ਔ

ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਦੀਰਘ ਸਵਰ ਧੁਨੀ ਵਿਚ ਲਘੂ ਸਵਰ ਧੁਨੀ ਨਾਲੋਂ ਦੁੱਗਣਾ ਸਮਾਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

* ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਕਾਰ ਤੋਂ → ਅਗੋਲ | ਗੋਲ

	ਅਗਲੇ	(ਲਘੂ) ਵਿਚਲੇ (ਕੇਂਦਰੀ)	ਪਿਛਲੇ
ਉੱਚੀ	ਈ		ਊ
ਅੱਧ ਉੱਚੀ		ਇ	ਉ
ਅੱਧ ਨੀਵੇਂ	ਏ	ਅ	ਓ
ਨੀਵੇਂ	ਐ	ਆ	ਔ

(ਦੀਰਘ)

→ ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀਆਂ ~ ਵਿਅੰਜਨ ਉਹ ਧੁਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ ਰਗੜ ਖਾ ਕੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਰੁਕ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ।

. ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਦੋ ਉਚਾਰਨ-ਅੰਗ ਰੋਕਦੇ ਹਨ।

ਚਲੰਤ (ਜੀਭ ਤੇ ਹੇਠਲਾ ਬੁੱਲ੍ਹ) ਅਚਲੰਤ (ਉੱਪਰਲਾ ਜਬਾੜ੍ਹਾ ਤੇ ਬੁੱਲ੍ਹ)

Scanned with CamScanner

· ਸੁਸਤ ਅੰਗ ਸਾਹ ਦੀ ਰਹਾ ਨੂੰ ਰੋਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਚੁਸਤ ਅੰਗ ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਅੰਜਨ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ → ਉਚਾਰਨ ਸਥਾਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ
→ ਉਚਾਰਨ ਵਿਧੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ

* ਸਥਾਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ

	ਉਚਾਰਨ	ਲਿਪੀ, ਚਿੰਨ੍ਹ / ਅੱਖਰ / ਉਦਾਹਰਨ
ਕੰਠੀ ਧੁਨੀਆਂ	ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵੇਲੇ ਜੀਭ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਪਾਸਾ ਕੋਮਲ ਤਾਲੂ ਨਾਲ ਸਪੱਰਸ਼ ਖਾ ਕੇ, ਸਾਹ ਦੀ ਰਹਾ ਨੂੰ ਰੋਕ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ	ਕ, ਖ, ਗ, ਙ
ਤਾਲਵੀ ਧੁਨੀਆਂ	ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਸਾਹ ਦੀ ਰਹਾ ਨੂੰ ਦੰਦ ਪਠਾਰ ਤੋਂ ਸਖ਼ਤ ਤਾਲੂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਜੀਭ ਦੇ ਅਗਲੇਰੇ ਰਾਹੀਂ ਰੋਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।	ਚ, ਛ, ਜ, ਞ, ਸ਼, ਯ
ਮੂਰਧਨੀ ਧੁਨੀਆਂ	ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵੇਲੇ ਸਾਹ ਦੀ ਰਹਾ ਨੂੰ ਜੀਭ ਦੀ ਨੋਕ ਪੁੱਠੇ ਪਾਸਿਓਂ ਸਖ਼ਤ ਤਾਲੂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਰੋਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਲਟੀ ਜੀਭੀ ਧੁਨੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।	ਟ, ਠ, ਡ, ਢ, ਣ, ੜ
ਦੰਤੀ ਧੁਨੀਆਂ	ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵੇਲੇ ਸਾਹ ਦੀ ਰਹਾ ਨੂੰ ਜੀਭ	(ਸ਼ੁਧ ਦੰਤੀ) ਤ, ਥ, ਦ, ਨ, ਰ, ਲ, ਸ, [illegible] (ਦੰਤੀ ਪਠਾਰੀ)

classmate
Date ______
Page ______

	ਦੀ ਨੋਕ ਦੁਆਰਾ ਉਪਰਲੇ ਦੰਦਾਂ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਛੋਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।	
ਨੱਕੀ ਧੁਨੀਆਂ	ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨੱਕ ਦੇ ਛੱਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।	ਙ, ਞ, ਣ, ਮ, ਨ
ਸੁਰਯੰਤਰੀ ਜਾਂ ਘੰਡੀ	ਸੰਘ ਵਿਚ ਸਾਹ ਨਾਲੀ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਸਿਰੇ ਦਾ ਮੂੰਹ ਹੈ। ਇਸ ਧੁਨੀ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵੇਲੇ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ ਰੁਕਦੀ ਨਹੀਂ ਪਰ ਸਾਹ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਸਹਿਜ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਧੁਨੀ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵੇਲੇ ਗਲੇ ਵਿਚਲੀ ਥਾਂ ਸੌੜੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।	ਹ

ਯ ਤੇ ਵ ਦੋ ਐਸੀ ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਸਵਰ ਵਿਚ ਬਦਲੀ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ 'ਗਯਾਨੀ' ਨੂੰ 'ਗਿਆਨੀ' ਵਿਚ ਬਦਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। 'ਸਵਾਮੀ' ਨੂੰ 'ਸੁਆਮੀ' ਵਿਚ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਅਰਧ ਸਵਰ ਧੁਨੀਆਂ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

* ਉਚਾਰਨ ਵਿਧੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ⟶ → ਪ੍ਰਾਣਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ
  → ਘੋਸ਼ਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ

ਪ੍ਰਾਣਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ

ਅਲਪਪ੍ਰਾਣ ਧੁਨੀਆਂ | ਮਹਾਂਪ੍ਰਾਣ ਧੁਨੀਆਂ

Scanned with CamScanner

→ **ਅਲਪਪ੍ਰਾਣ ਧੁਨੀਆਂ** : ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਹਵਾ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿ...

ਕ, ਗ, ਚ, ਜ, ਟ, ਡ, ਤ, ਦ, ਪ, ਬ

→ **ਮਹਾਂਪ੍ਰਾਣ ਧੁਨੀਆਂ** : ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਵੱਧ ਹਵਾ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ —

ਖ, ਘ, ਛ, ਝ, ਠ, ਢ, ਥ, ਧ, ਫ, ਭ

ਘੋਸ਼ਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ

- ਘੋਸ਼ ਧੁਨੀਆਂ
- ਅਘੋਸ਼ ਧੁਨੀਆਂ

→ **ਘੋਸ਼ ਧੁਨੀਆਂ** : ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵੇਲੇ ਕੰਬਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ —

ਗ, ਘ, ਜ, ਝ, ਡ, ਢ, ਦ, ਧ, ਬ, ਭ

→ **ਅਘੋਸ਼ ਧੁਨੀਆਂ** : ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵੇਲੇ ਕੰਬਣੀ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ। ਜਿਵੇਂ —

ਕ, ਖ, ਚ, ਛ, ਟ, ਠ, ਤ, ਥ, ਪ, ਫ

Exam.

	ਸਵਰ	ਵਿਅੰਜਨ
1	ਸਵਰ ਇਕੱਲੇ ਉਚਾਰੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ,	ਵਿਅੰਜਨ ਸਵਰਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਉਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
2	ਸਵਰ ਸਵਾਧੀਨ ਧੁਨੀਆਂ ਹਨ,	ਵਿਅੰਜਨ ਪਰਾਧੀਨ ਧੁਨੀਆਂ ਹਨ।
3	ਸਵਰਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ ਬੇਰੋਕ ਗਤੀ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।	ਵਿਅੰਜਨ ਉਚਾਰਦੇ ਸਮੇਂ ਸਾਹ ਰੁਕ ਕੇ ਜਾਂ ਰਗੜ ਖਾ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ।
4	ਸਵਰ ਵੱਧ ਗੂੰਜਦੇ ਹਨ,	ਵਿਅੰਜਨ ਘੱਟ ਗੂੰਜਦੇ ਹਨ,
5	ਸਵਰ ਮੂੰਹ ਦੇ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਥਾਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਉਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ।	ਵਿਅੰਜਨ ਖਾਸ-ਖਾਸ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

Scanned with CamScanner